
СТОРІНКИ МИНУЛОГО

Е. А. Писарєва

доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного
університету імені Василя Стуса,
канд. юрид. наук, доцент

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗДОБУТТЯ ВЧЕНИХ СТУПЕНІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

Ключові слова: вища освіта, університет, університетський статут, наукова діяльність, наукова атестація, вчений ступінь, магістр, кандидат наук, доктор наук.

У всіх сучасних розвинених демократичних державах становлення та розвиток громадянського суспільства, що є підґрунтям формування правової держави, відбувається на базі системи цінностей, яка вироблялася протягом тривалого часу. Значну роль у процесі вироблення та розповсюдження ціннісних категорій в житті суспільства, формування повноцінної особистості члена громадянського суспільства відіграють різні заклади освіти, «... від якості й рівня розвитку яких безпосередньо залежить прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема» [1, с. 4]. Саме «...освітня заклади... є основою підвищення культурного рівня населення» [2, с. 224]. Тому формуванню кадрового потенціалу закладів освіти потрібно приділяти належну увагу, бо «становлення та розвиток правової держави висуває особливі вимоги до діяльності системи освіти, оскільки виникає потреба в чималій кількості фахівців, здатних здійснювати технічне, економічне та організаційне управління» [2, с. 224]. І особлива роль у підготовці таких фахівців належить саме вищим навчальним закладам. Майбутнє суспільства залежить від того, наскільки якісно вища освіта виконує свої функції. Саме вона готує фахівців, які визначатимуть долю держави, її безпеку, незалежність і добробут через 10–15 років [2, с. 224].

Сьогодні в Україні дуже гостро постали питання щодо реформування вищої освіти. Перехід до дворівневої системи вищої освіти, запровадження двох наукових ступенів – доктора філософії та доктора наук, зміни в процесі захисту наукових досліджень – це одні з напрямів сучасної перебудови освітньо-наукової діяльності в нашій державі. Але треба зазначити, що наша країна має чималий дос-

від у цій сфері, який вона набула за часів перебування у складі Російської імперії та Радянського Союзу, про що вказувалося у наукових працях таких дослідників, як Л. В. Артемова [3], М. Ф. Владимирський-Буданов [4], І. Г. Воропаєв [5], Р. Г. Еймонтова [6], А. Є. Іванов [7], Г. Г. Кричевський [8], О. В. Соболева [9] та ін.

Університети українських губерній, що входили до складу Російської імперії, протягом XVIII – поч. XX ст.ст. були головними центрами науки та підготовки наукових кадрів, науково-видавничої та науково-просвітницької діяльності на теренах сучасної України. Вони ж виконували і роль ядра науково-атестаційної системи в країні. Інститут наукової атестації забезпечувався низкою спеціальних законодавчих актів та відомчих нормативних приписів, які юридично конституювали та регулювали її. Вже в цих актах можна спостерігати появу та закріплення таких вчених ступенів, як магістр та доктор. Примітно, що традиції, які склалися в науково-освітній діяльності університетів настільки укорінилися в житті на початок XX ст., що, переживши тяжкі роки встановлення радянської влади, у дещо видозміненому вигляді почали повертатися в університетську практику у другій половині 1930-х рр., у 1940–50-ті рр. [10, с. 279].

Тому було б дуже доречним сьогодні звернутися до історії розвитку наукової атестації кадрів в університетах, що існували на теренах України в XIX ст., щоб на власному досвіді з урахуванням сучасних світових досягнень в галузі організації наукової та освітньої діяльності побудувати систему освіти та науки, яка б відповідала нагальним потребам сучасної людини.

Зазначене обумовлює актуальність теми цієї статті, *метою якої є визначення особливостей правового регулювання підготовки наукових кадрів, порядку отримання вчених ступенів в університетах українських губерній Російської імперії у XIX ст.*

На землях українських губерній, що входили до складу Російської імперії, в XIX ст. було засновано три класичних університети, що існують і тепер, – Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.) та Новоросійський (зараз Одеський, 1865 р.). Вважається, що історично університети передували сучасному типу європейської цивілізації. До певної міри вони були своєрідним прообразом громадянського суспільства. У Російській імперії зародження та розвиток університетів мали свої особливості, що відрізняло їх від західноєвропейських. Університети Російської імперії були державними установами й суттєво залежали від держави не тільки в економічному, але й в ідеологічному відношенні. Тому періоди їх швидкого розвитку завжди були зумовлені лібералізацією громадсько-політичного життя.

Формування наукових кадрів базувалося на загальних принципах наукової атестації, що у законодавчому порядку вперше були проголошені Височайшим Указом від 24 січня 1803 р. у зв'язку із заснуванням університетської системи.

Указ «Про заснування училищ» надавав право новозаснованому Харківському університету присуджувати «вчені ступені або достоїнства» [11, т. 1, стб. 17]. Отже, в Україні Харківський університет дав початок формуванню наукового потенціалу вищої кваліфікації. Згодом, у 1819 р. було розроблене спеціальне положення про присудження вчених ступенів, яке у подальшому зазнавало неодноразових змін. Параграф 109 Університетського статуту 1835 р. закріплював за «радами університетів право возводити у вчені ступені по факультетам. Ступені такі: кандидат, магістр та доктор» [12]. Права ради університетів та правила проходження випробувань були більш деталізовані у прийнятому 6 квітня 1844 р. новому «Положенні про випробування на вчені ступені» [11, т. 2, стб. 984–988].

Радикальні зміни системи підготовки науковців відбулися у зв'язку із прийняттям Університетського статуту 1863 р. Основні напрями науково-атестаційної роботи університетів більш докладно були розкриті у Положенні від 4 січня 1864 р. [13, т. 3, стб. 636–643]. Цей нормативний акт, дещо відкоректований у 1884 р., фактично діяв до 1917 р. Назване Положення містило перелік вчених ступенів та відповідних їм «розрядів» наук; вимоги, які пред'являлися до здобувачів вчених ступенів (освітній ценз, обсяг знань, навички та уміння); правила усних та письмових випробувань, які передбачалися для відповідних вчених ступенів; правила захисту дисертацій; визначення інстанцій, які затверджували результати наукових атестацій; визначення переваг, які надавалися із присудженням вчених ступенів.

Перелік вчених ступенів, встановлений Височайшим указом від 24 січня 1803 р. і який існував до 1884 р., складався з «кандидата», «магістра» та «доктора наук». Університетський статут 1884 р. відміняв вчений ступінь «кандидат». З цього часу й до 1917 р. ієрархія вчених ступенів – магістр-доктор – залишалася незмінною [7].

Захисту дисертації передували випробування, які проводилися в університетах Російської імперії перед захистом кандидатської дисертації до 1884 р., докторської – до 1864 р. та магістерської – до 1917 р.

Випробування «кандидатські» проводилися у випробувальних комісіях при факультетах та відділеннях за програмою повного університетського курсу. Положення про вчені ступені 6 квітня 1844 р. містило таку доволі нечітку вимогу: «Надання звання студента з правом на класний чин або ступінь кандидата є слідством більшої або меншої досконалості пізнань» [11, т. 2, стб. 360]. У Положенні про вчені ступені від 4 січня 1864 р. вимоги до даного іспиту більш конкретизовані. Особа, що прагнула до вченого ступеню кандидата, мала одержати на випускному випробуванні оцінку «вельми задовільно» з головних предметів й «задовільно» з інших [13, т. 3, стб. 639]. При цьому цей іспит дещо відрізнявся порівняно з іспитом на звання «дійсний студент». За Положенням 1844 р. здо-

бувач ступеня кандидата мав виконати додатково до повного університетського курсу письмову роботу в присутності екзаменаторів з одного з головних предметів факультету за власним вибором [11, т. 2, стб. 361]. Положення 1864 р. вимагало від здобувача окрім цієї письмової роботи (але за темою випробувальної комісії) представити на факультет не пізніше шести місяців після екзаменів «дисертацію» з одного з головних предметів університетського курсу [13, т. 3, стб. 639].

Положення 6 квітня 1844 р. встановлювало програму магістерських випробувань. Галузі наук ділилися на 22 «розряди» наук або спеціалізації: на історико-словесному відділенні філософського факультету – 9, на фізико-математичному відділенні – 9, на юридичному факультеті – 4. Це надавало випробуванням спеціалізований характер, й в залежності від «розрядів» магістр іменувався, наприклад, «магістром юридичних наук», «магістром класичної словесності» і т. д. Був встановлений і термін тривалості магістерської та докторської екзаменаційної сесії – не більше 6 місяців (і не менш 3-х засідань факультету) [11, т. 2, стб. 361]. Як свідчить практика, число засідань факультету значно перевищувало встановлений мінімум. Видатний історик права, професор Київського університету М. Ф. Владимирський-Буданов писав, оцінюючи порядок випробувань, що «якими б обтяжливими не були й ці нові правила випробувань на вищі вчені ступені, однак за їх дію випробування зробилися більш можливими. Цим пояснюється те, що з 1845 р. число випадків набуття магістерства (але не докторства) одразу збільшується» [4, с. 457].

Положення 6 квітня 1844 р. встановлювало 14 розрядів наук для докторських випробувань по відділенням: загальної словесності – 4; східної словесності – 5; математичному – 2; природних наук – 1; юридичному – 2 (юридичних наук, політичних наук) [11, т. 2, отд. 2, с. 32–33]. При цьому програма докторських випробувань була всеосяжною, оскільки Положення встановлювало, що докторант повинен продемонструвати «практичне або філософське знання своєї науки, яке охоплює її сутність та розвиток, й супроводжується ґрунтовними обміркованими всебічними поглядами» [11, т. 2, отд. 2, стб. 986].

Положення 4 січня 1864 р. відміняло докторські письмові та усні випробування, залишивши лише дисертаційний диспут [13, т. 3, стб. 641]. Цим правовим актом був зроблений ще один важливий крок у напрямі спеціалізації, оскільки було введено 39 розрядів наук. При цьому визначені розряди були однаковими для вчених ступенів магістра та доктора [11, т. 2, отд. 2, с. 107–110].

Викликає інтерес, що в університетах атестаційні розряди наук і за кількістю, і за найменуванням відповідали кафедрам. При цьому кількість розрядів зростала у відповідності із збільшенням числа університетських кафедр. Характеризуючи цей метод наукової атестації відомий історик освіти Г. Г. Кричевський

зазначав, що у зарубіжній практиці не було цього аналогів, там вчені ступені іменувалися тільки по факультету. «У цьому відношенні університети Росії – писав Г. Г. Кричевський, – без сумніву, знаходилися у більш вигідному становищі, оскільки відображення зростаючої диференціації наукових дисциплін сприяло своєчасному перегрупуванню кафедр, необхідному для удосконалення університетського викладання, й дозволяло враховувати потреби підготовки наукових кадрів» [8, с. 144].

На початку ХХ ст. число розрядів наук, з яких надавалися вчені ступені магістра та доктора, зросло до 42-х, при чому за рахунок юридичних спеціальностей. У 1891 р. з'явилися вчені ступені римського та канонічного (церковного) права; в 1916 р. – російського права. Одночасно з цим на юридичних факультетах університетів були засновані кафедри з такими ж найменуваннями.

Встановлення Положенням від 4 січня 1864 р. 39 розрядів наук значно спростило магістерські випробування. Вони не тривали тепер місяцями, як це було раніше, а проходили у декілька днів у закритому засіданні факультету. Рада університету на підставі Положення приймала рішення про термін та порядок випробувань на вчені ступені, де фіксувалися конкретні аспекти проведення випробування. Незважаючи на спеціалізацію, обсяг знань, необхідних магістру для успішного складання магістерського іспиту, був достатньо значним, оскільки не існувало програм чи білетів з визначеними питаннями. Тому випробування залежало багато в чому від поглядів професора на цей процес, його ставлення до претендента тощо. Так, видатний палеонтолог В. О. Ковалевський був «провалений» на магістерських випробуваннях в Новоросійському університеті професором І. Ф. Сінцовим через негативне ставлення до себе останнього [14]. Цей провал відомого вченого був свідченням певної невизначеності вимог до іспиту, оскільки невдовзі В. О. Ковалевський склав цей іспит у Петербурзькому університеті. Ця історія викликала великий розголос не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній пресі. На щастя, таких випадків було небагато, хоча проблема слабкої визначеності програми випробувань існувала й потребувала вирішення [6].

При розгляді організації підготовки наукових кадрів слід зауважити, що у Положеннях 6 квітня 1844 р. та 4 січня 1864 р. значно більше уваги приділялося випробуванням на вчені ступені, ніж дисертаційному дослідженню. До 1864 р. відносно кандидатського ступеня навіть поняття «дисертація» було відсутнім, натомість застосовувалося визначення «розвідка з одного з головних предметів факультету» (Положення 1844 р.). Ці розвідки не заслуховувалися колегією викладачів, а оцінювалися одним з її членів, який викладав предмет, з якого вона виконана. За цим же Положенням ті студенти, які із відзнакою закінчили університетський курс і були нагороджені медаллю або дістали почесний відгук за роботи, які щорічно пропонувалися факультетами, набували ступінь кандидата

без представлення письмової розвідки [11, т. 2, стб. 361]. Ця ж норма перейшла й у Положення про вчені ступені від 4 січня 1864 р. [13, т. 1, стб. 640].

Положення 1864 р. ввело поняття «дисертація» стосовно кандидатських випробувань. Встановлювався максимальний строк написання дисертації – півроку. Порядок же оцінки не змінився, на дисертацію надавався відгук професора або доцента, який читав цей курс. Після цього здобувач викликався на засідання екзаменаційної комісії для «пояснення щодо змісту дисертації». Автор давав відповіді на питання членів комісії, якщо такі виникали.

У випадку, якщо професором надавався негативний відгук на дисертацію, або претендент не дав переконливих відповідей на питання членів екзаменаційної комісії, він мав право представити нову розвідку через шість місяців (за Положенням 1844 р. – через три місяці). Якщо й нова дисертація не одержувала позитивного відгуку, то автору присвоювалося звання «дійсний студент», як і будь-якому випускнику університету [13, т. 1, стб. 640].

Тема магістерської або докторської дисертації за Положенням 1844 р. обиралася вільно здобувачем ступеню. Магістерські дисертації розглядалися всіма членами факультету, але докладну оцінку їм робив професор, який читав даний предмет [11, т. 2, стб. 362]. Докторант представляв дисертацію декану факультету до випробувань, після розгляду всіма членами факультету вона захищалася на закритому засіданні «для доказу самостійності». Після цього докторант допускався до випробувань і тільки після них він «публічно» захищав дисертацію [11, т. 2, стб. 363].

Стосовно тематики докторської дисертації спостерігається певна зміна у Положеннях 1844 та 1864 рр. Якщо першим з них заборонявся тематичний зв'язок магістерської та докторської дисертації, то у 1864 р. надавалося право продовжувати магістерську тему, але з вимогою, щоб докторська дисертація була більш широким дослідженням предмету магістерської дисертації [13, т. 3, стб. 641].

Положення 1864 р. спрощувало порядок представлення до захисту докторських дисертацій. Був скасований попередній захист на закритому засіданні факультету, після ознайомлення членів факультету дисертація захищалася публічно.

Дисертація могла публічно захищатися і без попередніх випробувань. Такий тип захисту був зафіксований Університетським статутом 1863 р. і призначався для кандидатів на позаштатні посади приват-доцентів. Однак Університетський статут 1884 р. вже не передбачав такого порядку.

До 1864 р. магістерські та докторські дисертації представлялися на факультет переважно у рукописному вигляді або у вигляді надрукованої книги. Положення 1864 р. фіксувало обов'язкову попередню публікацію магістерських та докторських дисертацій (за рахунок автора), представлення її екземплярів на

факультеті не менш ніж за місяць до захисту [13, т. 3, стб. 642]. Тираж дисертації мав бути не менш ніж 300 примірників, частина з яких представлялася на факультет, а частина обов'язково мала поступити у продаж. До дисертації при представленні на факультет мали додаватися «головні тези» обсягом не більш чотирьох сторінок.

Обсяг магістерських та докторських дисертацій, як свідчить Г. Г. Кричевський, в цей період дорівнював 200–400 друкарських сторінок, тоді як докторська дисертація у західноєвропейських університетах не перевищувала 40–50 сторінок [8]. Однак, дуже часто зустрічалися дисертації, що у декілька разів перевищували середній обсяг.

У контексті питання публікацій результатів наукових досліджень варто зазначити, що Міністерство народної освіти видавало спеціальні циркуляри стосовно змісту дисертацій. Так, 13 грудня 1850 р. був виданий циркуляр, в якому університетським радам наказувалося слідкувати за тим, щоб дисертації були «благонаміреного змісту», а також, щоб «при розгляді дисертацій на факультеті не допускалося обговорення засад, що суперечать нашому державному устрою» [15, т. 3, стб. 146]. Подібні циркуляри «охоронницького» характеру видавалися і пізніше. Безумовно, були випадки, коли з цих причин не відбувався захист дисертації. Так, у 1881 р. у Новоросійському університеті був відмінений захист кандидатської дисертації з економічної статистики М. Я. Герценштейна на тій підставі, що в ній виявилися «соціалістичні тенденції» [9, с. 209–210].

Положенням 1864 р. передбачалась можливість надання негативного відгуку факультету на представлену дисертацію, однак, не визначався механізм подальших дій. Найбільш типовим виходом з цієї ситуації було перенесення захисту дисертації до іншого університету. Така практика склалася вже на середину XIX ст. і подібних випадків зафіксовано чимало.

У Положеннях про вчені ступені знайшло відображення регулювання проведення дисертаційного диспуту. За Положенням 6 квітня 1844 р. час публічного захисту дисертації оголошувався деканом «до загального відома» [13, т. 3, стб. 242]. Положення 1864 р. додало до цього право всіх бажаючих взяти участь у проведенні дисертаційного диспуту. Така норма відповідала ліберальним перетворенням всього укладу університетського життя. Головувати на диспуті мав право будь-який професор факультету [13, т. 2, стб. 364]. З 1864 р. було встановлено, що головою на диспуті був декан, який мав спрямовувати дебати, слідкувати за порядком диспуту, а також, «зібравши думки присутніх членів факультету, публічно оголосити про прийняття рішення» [13, т. 3, стб. 642].

Положенням 1844 р. встановлювалася участь в диспуті призначених заздалегідь опонентів (не менш двох) [11, т. 2, стб. 364]. Положення 1864 р., повто-

ривши цю норму, надавало право всім присутнім «надавати заперечення» на диспуті [13, т. 3, стб. 642]. Тривалість дискусії положеннями не обмежувалася.

Кульмінацією диспуту була нарада членів факультету, які виносили рішення у режимі відкритого голосування. Результат факультетського голосування декан представляв у Раду університету, яка й затверджувала претендентів у вчених ступенях магістра та доктора [13, т. 3, стб. 642]. Ця функція була найважливішою прерогативою університетської корпорації, що захищало процес наукової підготовки від бюрократичного впливу.

Відомості про захищені дисертації наводилися у щорічних звітах про стан та діяльність кожного університету. В університетах склалися й окремі списки дисертацій, які були захищені.

Університетський статут 1884 р. не відмінив права присвоєння вчених ступенів за університетськими радами (§ 30) [16], але зробив можливим певний контроль з боку Міністерства народної освіти за даним процесом. Міністр мав право, «якщо вважає за потрібне», призначити бути присутніми на дисертаційних випробуваннях осіб, що мали вчені ступені з тих галузей наук, з яких відбуваються випробування (§ 90).

Однак, в цілому порядок присудження вчених ступенів, який відображений у Положенні від 4 січня 1864 р., залишився без змін до початку ХХ ст.

У § 113 Університетського статуту 1863 р. зазначалося, що «вчені, які мають ступінь доктора, наданий іноземними університетами, допускаються, за рішенням факультету, до випробувань на ступінь магістра» [17]. Статут 1884 р., майже точно повторивши цю вимогу, додав, що це може відбуватися в «особливо важливих випадках» (§ 86) [16]. Така вимога стосувалася не лише суто іноземців, але й російських підданих, які отримували вчений ступінь за кордоном. У циркулярному розпорядженні міністра народної освіти від 14 січня 1885 р. прямо зазначалося, що «іноземні університети інколи бувають нерозбірливі у допуску до випробувань іноземних вчених на вищі медичні ступені і багато осіб, навіть не закінчивши курсу реальних училищ або Одеського комерційного училища, поступають до німецьких, австрійських, швейцарських та французьких медичних факультетів з очевидною метою обійти як статут про військову повинність, так і статут лікарський» [18, арк. 1]. У зв'язку з цим циркуляром передбачалося обмежити допуск до випробувань у медичних комісіях Російських університетів лише тими особами, які пред'являють атестат зрілості або відповідне йому свідоцтво.

Проаналізувавши законодавчу базу підготовки наукових кадрів у Російській імперії ХІХ ст., можна зробити висновок, що університети були основою такої підготовки. Процес підготовки змінювався та уніфіковувався з кожним новим законодавчим актом, але суттєвий вплив на ці зміни робили самі університети завдяки самотійності здійснення науково-освітньої діяльності, що було перед-

бачено чинними університетськими статутами. Ще в другій половині XIX ст. склалася чітка дворівнева ієрархія вчених ступенів: магістр–доктор. Для отримання відповідного ступеню здобувачу потрібно було скласти відповідні випробування та захистити дисертацію, строки написання якої були нетривалими у відповідності до встановленого обсягу дослідницької праці. Безумовно, вказівки нормативного характеру з боку Міністерства народної освіти щодо змісту дисертації на предмет його «благонадійності» також надають можливість говорити про негативні аспекти процесу отримання вченого ступеня. Але такі втручання в хід дослідницької роботи, як і у всю науково-освітню діяльність, мають або можуть мати місце в будь-який історичний період розвитку суспільства.

Позитивним слід зазначити те, що захист дисертації відбувався прилюдно, без попереднього закритого прослуховування, на факультеті. Окремого чітко визначеного складу дисертаційної комісії не існувало, хоча вимагалася присутність не менш двох опонентів. Обговорення дисертаційного виступу здобувача – диспут – було також відкритим, і до нього могли приєднатися всі бажані із числа присутніх. Після відкритого голосування членів факультету за присудження здобувачеві відповідного вченого ступеня, декан факультету оголошував прийняте рішення та надавав результати голосування на затвердження Раді університету.

Отримання на дисертацію негативного відгуку не позбавляло здобувача можливості захисту цієї роботи в іншому університеті.

Таким чином, процедура присудження вчених ступенів в університетах українських губерній Російської імперії XIX ст. була майже позбавлена бюрократичного впливу з боку влади, хоча самі університети були державними установами, і крім того, вже за тих часів була встановлена дворівнева наукова ієрархія: магістр – доктор, що відповідає сучасним міжнародним стандартам освіти і науки.

1. Губерський Л. Культура, ідеологія, особистість: методолого-світоглядний аналіз / Л. Губернський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Знання, 2002. – 577 с.

2. Курко М. Н. Роль вищої освіти в умовах становлення правової держави [Електронний ресурс] / М. Н. Курко // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 224–230. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10kmncpd.pdf>

3. Артемова Л. В. Роль Министерства народного просвещения и университетов Российской империи в истории развития разрядов наук и испытаний на

учёные степени: 1802–1917: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л. В. Артемова. – Невинномыск, 2002. – 260 с.

4. *Владимирский-Буданов М. Ф.* История Императорского Университета св. Владимира. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Т. 1. – К., 1884. – 734 с.

5. *Воропаев И. Г.* Порядок присуждения учёных степеней в России и СССР (1802–1995): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. Г. Воропаев. – Невинномыск: НРГИНПО, 2000. – 296 с.

6. *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985. – 348 с.

7. *Иванов А. Е.* Ученые степени в Российской империи XVIII – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М., 1994. – 200 с.

8. *Кричевский Г. Г.* Ученые степени в университетах дореволюционной России / Г. Г. Кричевский // История СССР. – 1985. – № 2. – С. 141–153.

9. *Соболева Е. В.* Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Л., 1983. – 249 с.

10. *Писарева Е. А.* Деякі правові питання кадрової політики в сфері науково-освітньої діяльності в зарубіжних університетах другої половини XIX ст. / Е. А. Писарева // Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів: монографія / за заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 368 с.

11. *Положение о производстве в ученые степени* [Электронный ресурс] // СП МНП. – СПб., 1864. – Т. 2. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8580-t-2-tsarstvovanie-imperatora-nikolaya-i-1825-1855-god-otdelenie-1-e-1825-1839-god-1875#page/1/mode/grid/zoom/>

12. *Общий устав Императорских российских университетов* [Электронный ресурс] // ПСЗ. II. – Т. 10. – № 8337. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php

13. *Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени* [Электронный ресурс] // СР по МНП. – СПб., 1867. – Т. 3. – Ст. 42–43. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8580-t-2-tsarstvovanie-imperatora-nikolaya-i-1825-1855-god-otdelenie-1-e-1825-1839-god-1875#page/1/mode/grid/zoom/1>

14. *Ковалевский В. О.* Заметка о моем магистерском экзамене / В. О. Ковалевский. – К., 1874. – 40 с.

15. *Циркулярное предложение относительно диссертаций на ученые степени* [Электронный ресурс] // СР по МНП. – СПб., 1867. – Т. 3. – Ст. 42–43. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8580-t-2-tsarstvovanie-imperatora-nikolaya-i-1825-1855-god-otdelenie-1-e-1825-1839-god-1875#page/1/mode/grid/zoom/1>

16. *Общий устав Императорских российских университетов* [Електронний ресурс] // ПСЗ. III. – Т. 4. – № 2404. – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=456&part=1467

17. *Общий устав Императорских российских университетов* [Електронний ресурс] // ПСЗ. II. – Т. 38. – № 39752. – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=621&part=788

18. *Циркулярне розпорядження міністра народної освіти від 14 січня 1885 р.* // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 6666.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2016 р.